

welijke chaos waarin de mensen moeten leven op een zeker moment de mensen doen verlangen naar een profeet die met één mond spreekt en daarmee orde brengt in een te ver doorgesloten pluralisme? Hoe dit ook zij, de positie van de pastor als ‘tegenspreker’ is niet hopeloos. Sjaak Körver laat in zijn bijdrage zien dat een pastor verschil kan maken.

Samenvattend: een nuttige bundel die het denken van Nederlandse godsdienstpsychologen laat zien ten aanzien van een zich binnen één of twee generaties voltrekkende cultuuromslag, namelijk een toenemende individualisering die tot een groeiend narcisme en tot egocentrische vormen van spiritualiteit leidt. Of dit een representatief beeld is, weet ik niet. Als socioloog ben ik vooral geïnteresseerd in wat deze trend doet met de maatschappij en met groepen daarbinnen. En het is goed kennis te nemen van de andere kant van deze medaille.

Meerten B. ter Borg
(Universiteit Leiden)

Saane, Joke van (2010), *Religie is zo gek nog niet. Een introductie in de godsdienstpsychologie*, Kampen: Uitgeverij Ten Have, pp. 270, ISBN 9789025959487, € 22,50.

Onlangs verscheen van Joke van Saane de publicatie: *Religie is zo gek nog niet*. Het is een zeer leesbare, voor studenten en geïnteresseerden bedoelde overzichtelijke inleiding in de godsdienstpsychologie. Het boek pretendeert niet alleen een inleiding te zijn in het vakgebied, maar ook een overzicht te bieden van wat de psychologie aan relevanten te melden heeft over het religieuze denken en handelen, voelen en ervaren. Het boek is daartoe in twee delen ingedeeld. In het eerste worden afzonderlijke religieuze verschijnselen besproken, fenomenen die min of meer een directe expressie zijn van de relatie tussen individu en ‘religieus object’, en in het tweede deel een aantal psychologische theorieën, die mogelijk iets kunnen zeggen over de wijze waarop sociaal of individueel religieus gedrag psychologisch betekenis kan krijgen.

Na een summier schets van enkele historische lijnen, die niet veel meer omvat dan het noemen van Wilhelm Wundt, G. Stanley Hall en William James, wordt met verwijzing naar Jaap van Belzens boek over de geschiedenis van de godsdienstpsychologie in Nederland, in twee bladzijden de lokale ontwikkeling van het vakgebied beschreven. Wat godsdienstpsychologie is, en de problemen daarvan als psychologie van het religieuze, zou inhoudelijk enige substantie krijgen als men weet wat het religieuze object is. De auteur kiest voor een tamelijk brede opvatting: religieus is wat mensen als religieus benoemen, of wat daar op lijkt. Zo wordt door haar het onderscheid tussen religie en spiritualiteit van geringe betekenis geacht. Het laatste wordt beschouwd als een vanzelfsprekende moderne interpretatie van het religieuze dat velen vreemd is geworden: spiritualiteit is wat je graag

wilt zijn, wat tegengesteld is aan alledaags en platvloers, maar in ieder geval positiever en authentieker klinkt dan geloof of godsdienst. Elk begrip van *het heilige* als transcendent wordt daarmee uitgesloten. *Het heilige* is wat hier en nu wordt ervaren en beleefd, in plaats van datgene dat verwijst naar wat de ervaring te buiten of te boven gaat.

De aparte positie van de godsdienstpsychologie als academisch subject is daarmee eigenlijk overbodig gemaakt, ofschoon, paradoxalerwijze, de vraag: “voel je bij een religieuze ervaring ‘werkelijk’ de nabijheid van God?”, door de auteur nog wel als een godsdienstpsychologisch thema wordt geciteerd. Het is een lastige vraag. Voel je werkelijk God, of voel je een werkelijke god. Hoe is een empirisch relevant antwoord op deze vraag te verkrijgen? James zou zeggen: door te kijken naar de effecten. De auteur brengt echter voor het beantwoorden van die vraag een onderscheid aan tussen beschrijving en verklaring. De *beschrijving* van het religieuze gedrag is bepaald door de context van de gelovige: katholieken verschillen echt van protestanten, aanhangers van de Islam verschillen in religieus opzicht werkelijk van christenen. Voor de *verklaring* van dat religieuze gedrag is echter een aanname van de realiteit van het object van deze verscheiden geloven overbodig.

Na deze inleidende hoofdstukken wordt vervolgens, onder de noemer ‘religieuze verschijnselen’ een aantal centrale fenomenen besproken: gebed en bekering, religieuze ervaring en ontwikkeling, godsbeelden, rituelen en symbolen, geweld en fundamentalisme, religie en gezondheid. De behandeling van deze verschillende thema’s levert wel enig inzicht op, maar bij geen van de besproken onderwerpen is er sprake van enige uitputtendheid in toepassing of analyse. Het is een kenmerk van het gehele boek: te veel en te weinig. Te veel thema’s en theorieën, maar te weinig informatie en analyse over elk van de aan de orde gestelde onderwerpen.

Het boek sluit af met een overzicht van verschillende relevant geachte theorieën voor het begrijpen van religieuze fenomenen: psychoanalyse, objectrelatietheorieën, ontwikkelingstheorieën, existentieel-psychologische en sociaal-cognitieve theorieën, attachment- en copingtheorieën. Zeer sporadisch worden deze theorieën echter gekoppeld aan concrete vraagstellingen, noch worden zij met elkaar geconfronteerd. De overmaat in hun presentie geeft echter vooral aan dat er op het terrein van de godsdienstpsychologie geen eenduidige theorievorming is, terwijl hun a-specificiteit wat toepassingsgebied betreft vooral de betekenis van het vakgebied als een eigen discipline ter discussie stelt.

Zonder nadere omschrijving van het object van de godsdienstpsychologie – sommigen gebruiken tegenwoordig liever de modieuze term religiepsychologie – is er zo een verzameling psychologisch interessante verschijnselen denkbaar die op enigerlei wijze met religie te maken zou kunnen hebben, of met dat wat men religieus zou kunnen noemen, zonder echter enige nadere concretisering te geven van dat religieuze, anders dan als meestal iets moois maar onbestemds. In de bespreking die dit boek biedt van deze verschijnselen en hun verklaringen blijkt echter geen coherentie of maar enige samen-

hang. Wat mist is een nadere omschrijving van de relevantie van het 'religieuze object'. De kern van de godsdienstpsychologie is toch de interactie tussen een voorgegeven geloofssysteem, de te belijden godsdienst, en de individuele toe-eigening daarvan door de enkele persoon. Godsdienstpsychologie is een psychologie van geloof en geloven. De vraag die dan centraal staat is waarom gelooft men wat men gelooft? Een vraag die in de huidige politiek relevant is ten aanzien van de Islam, en voor het Christendom in onze contreien relevant is voor de verklaring van het tegendeel: waarom gelooft men niet meer wat in de traditie wordt aangeboden. Het zijn die vragen die van betekenis zijn voor de godsdienstpsychologie. Joke van Saane heeft, met enige steun van Nicolette Hijweege, een inleiding in de godsdienstpsychologie geschreven die de lezer bij de behandeling van deze laatste vragen enigszins teleur zal stellen.

Rein Nauta
(Paterswolde)

Christoffersen, Lisbet, Hans Raun Iversen, Hanne Petersen & Margit Warburg (eds.), (2010), *Religion in the 21st century. Challenges and transformations*, Farnham-Burlington: Ashgate, pp. 248, ISBN 9781409403982, GB £ 55,-

De Scandinavische collega's vormen mondiaal gezien een van de productiefste netwerken voor het onderzoek naar religie. Zowel in Zweden, Finland, Noorwegen als in Denemarken zijn grootschalige onderzoeksprogramma's gestart die in staat zijn ook algemenere vragen te beantwoorden en internationale vergelijkingen te maken. Het voorliggende boek is het resultaat van de afsluitende conferentie van een vierjarig onderzoeksprogramma aan de universiteit van Kopenhagen in 2007. Liefst 35 boeken zijn gepland te verschijnen als resultaat van de onderzoeksprojecten. Ondanks de hoge ambities vind ik dit eindresultaat aan de magere kant en teleurstellend. Ten eerste omdat er van dit soort pretentieuze boeken ondertussen dertien in een dozijn gaan: het boek dat de definitieve antwoorden niet alleen belooft maar ook geeft moet ik nog tegenkomen. Ten tweede omdat de grote namen ook in deze bundel niet ontbreken (Casanova, Beyer, Davie, Riesebrodt, Martin, Warburg, maar ook een Nederlander als Drees), en omdat die – zoals te doen gebruikelijk bij grote namen – niet echt iets nieuws te vertellen hebben. Omdat de Deense b-garnituur daar niet aan kan tippen of, zoals in dit boek, niet de ruimte krijgt voor een eigen bijdrage zakt het hele boek eigenlijk als een pudding in elkaar.

In de inleiding, door Hanna Petersen, raakte ik de draad van het boek al kwijt. Na wat algemene en onsamenhangende schetsen (koude oorlog, Twin Towers, European exceptionality, return of religion, lutheranisme in Denemarken) worden de bijdragen wel aangekondigd en ingeleid maar wordt niet meegedeeld waarom tot de voorliggende indeling